

Prof. dr. Kapronczay Károly

Lengyel zsidó menekültek magyar földön a második világháború éveiben

A közelmúlt magyar és lengyel történelmének nem lényegtelen fejezete a második világháború éveiben magyar földre menekült lengyelek sorsának alakulása. A tények sokszor feledésbe merültek, máskor közömbösen haladtak el mellettük, hosszú éveken át – a működő hatalom nyomására – szólni sem lehetett róluk, pedig a magyar földön élt lengyel menekültügy szerves része volt nemcsak a két nép barátságának, hanem a hitleri Németországgal szemben kibontakozott ellenállási mozgalmaknak. Az elmúlt évtizedekben számos ilyen tárgyú történeti feldolgozás látott nyomdai napvilágot- bár közel sem járunk mélységeket feltáró kutatások bevégzéséhez – de ezek csak érintették a magyar földre menekült lengyel zsidók elhelyezését, gondozását és védelmük megszervezését. Kezdetben – főleg a dokumentumok hiányában – csak vázlatosan rajzolták meg e lényeges vonatkozás történetét, ebben a magyar kormányzat szerepét, az ellenzék- a másik Magyarország – tevékenységét.

Lengyel zsidó menekültek magyar földön

1939. szeptember közepén a német hadsereg gyakorlatilag felmorzsolta a lengyel hadsereg ellenállását, amelyhez hozzáruult szeptember 17-én a szovjet hadsereg támadása a kelet lengyel területek ellen, ahol az a lengyel hadsereg a németek feltartoztatására mozgósították a lengyel katonai tartalékokat. Gyakorlatilag összeomlott a lengyel állam, A lengyel hadsereg még zárt és felbomlott egységei a magyar-lengyel és a lengyel-román határ felé hátráltak, velük menekült jelentős polgári elem is. A katonákat nem feltétlenül a frontvonalakról történő menekülés gondolata vezényelte, hanem az a remény, hogy valahol folytatni tudják a harcot s németek és a szovjetek ellen. A lengyeleket Románia felé az a politikai megfontolás vezérelte, hiszen a két állam 1929. óta politikai és katonai szövetségben állt egymással, a román kormánytól várt aktív segítséget. Magyarország felé pedig az évszázados barátság vezérelte. Ez ismert tény volt és az is, hogy a Teleki-kormány a lengyelekkel kapcsolatban – a németek egyre hevesebb tiltakozás ellenére is – a Németország által is elismert nemzetközi szerződésekben /az un genfi egyezmények/ vállalt kötelezettségeket alkalmazta, sőt ezeken túllépve, az egész menekültügyet szociális kérdéssé nyilvánította. Ezzel a menekültekkel való bánásmód feltételeit javították, ami érintette az elhelyezést, az élelmezést, a polgári

személyek ellátását, az iskoláztatás lehetőségét, stb. A magyar kormány nem szakította meg diplomáciai kapcsolatát az előbb román földre menekült lengyel kormánnyal, sőt annak helyébe lépett emigrációs kormánnyal és az újjászerveződő lengyel katonai főparancsnoksággal sem. Tette ezt akkor, amikor Magyarország politikai és gazdasági szövetségben állt Németországgal, Berlin diplomáciai nyomása ellenére sem szolgáltatott ki egyetlen lengyelt sem, szabad légkört, biztosította – egyes dokumentumok is bizonyítják – a lengyel hadsereg tagjainak tömeges evakuációját Nyugat-Európába, a későbbiekben pedig segítette az ellenáll lengyel haza és a Nyugaton működő lengyel kormány kapcsolattartását magyar területeken keresztül. Itt nem kívánjuk részletezni a lengyel nyílt és titkos szervezetek működését, a lengyelek gondozását végző két minisztérium - a Belügy- és a Honvédelmi Minisztérium – szerepét, de ezek összehangolt tevékenysége eredményezte azt, hogy a második világháború poklában magyar földön a lengyel emigráció valóban nyugodt feltételekre talált, olyan intézményekkel rendelkezett, ami abban az időszakban páratlan volt egész Európában.

1939 szeptemberében a lengyel katonai menekültekkel egy időben – velük vagy önállóan – jelentős számú polgári személy is magyar földre lépett, közöttük szép számmal lengyel zsidók is. Sokukat a félelem, másokat a józan megfontolás késztetett szülőföldjük elhagyására, hiszen a hitleri Németország zsidóellenes törvényei és megkülönböztető intézkedései lengyel földön is ismeretesek voltak, Ezt a lelkiállapotot tükrözi Bronislaw Szatyn „Árja papírokkal” /Bp. Európa, 1989./ című magyarul is megjelent visszaemlékezése, amelyben a Kaliforniában elhunyt lengyel ügyvéd megrázó erővel eleveníti fel 1939 szeptemberének hangulatát, a lengyel zsidóság lelkiállapotát a megszállás első napjaiban. A dél lengyelországi zsidóság előtt három lehetőség állt: követni a lengyel hadsereget és Magyarországra menekülni: maradni és vállalni a szörnyűségeket vagy – ez már szeptember 17-e után volt – valahogy titokban átvergődni a szovjetek megszállta területekre és elvegyülni az ottani lakosságba. Az első lehetőség hamarosan lezárult, a németek elérték a magyar-lengyel, illetve a román-lengyel határt és a legkeményebben felléptek – a lengyelekkel együtt – a zsidókkal szemben. A magyar földre menekült lengyel zsidók semmivel sem részesültek rosszabb bánásmódban, mint keresztény honfitársaik, pedig az 1939. évi IV. tc., az úgynevezett második zsidótörvény, már életben volt. Ennek értelmében a határt átlépő zsidó vallású személytől állampolgári iratot kellett volna kérni, ennek hiányában visszatoloncolni oda, ahonnan érkezett. Ezt - a genfi menekültügyi rendelkezések betartásával – nem hajtották végre, minden belépőt kereszténynek tekintve menekült táborba irányítottak. A vallásukhoz ragaszkodó lengyel

zsidók esetében annyit módosítottak, hogy valamelyik zsidó hitközség gondjaira bízták őket, nekik adták át a menekülteknek járó pénzügyi és természetbeli ellátást.

A német követség már szeptember végén- október elején első tiltakozásaiban különös hangsúllyal szólt a jelentős számú – úgy több ezerre tette létszámukat – lengyel zsidókról, akik azonnali visszaküldését követelte a magyar hatóságoktól. A magyar-lengyel határ közelében működő menekülteket fogadó és regisztráló bizottságokat dr. Antall József – a BM IX. osztályának vezetője – bizalmasan arról tájékoztatta, hogy a lengyel menekülteket csak keresztényként vegyék nyilvántartásba, ettől csak a menekült határozott kívánságára térjenek el. Ugyancsak Antall József kérésére, az 1939. szeptember végén, Budapesten megalakult Lengyel Lelkeszi Hivatal minden lengyel menekültnek keresztény papírokat állított ki, így a hivatalos nyilvántartásokba csak elvétele lehetett zsidó vallásra utaló bejegyzéseket találni. Serédi bíboros is utasította papságát, hogy a hozzájuk forduló lengyel zsidóknak adjanak ki katolikus vallásról szóló igazolást, de óvta őket az erőteljes áttérítési szándéktól, hiszen – amint levelében közölte – a menekültek „az üldöztetés elől változtatták meg lakhelyüket. „ A Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottság munkatársai az alapvető katolikus imák és fohászok nyomtatott szövegét terjesztették a lengyel zsidók között, hogy a német elhárítás esetleges „szűrőpróbáira” felkészítsék őket.

Az ide került lengyel zsidók honfitársaikkal kerültek átmeneti, majd végleges táborokba, a katonai táborokban sem különítették el őket, mint ahogy a németek követelték. Csupán azok kerültek – amint említettük – máshová, akik ragaszkodtak vallásuk szigorú megnevezéséhez. Ezeket budapesti és vidéki zsidó hitközségekbe helyezték el, de őket is általános ellátásban részesítették, rájuk is vonatkozott a később kiadott munkavállalási engedély. Az egyházi intézmények is megnyitották kapuikat a lengyel zsidó menekültek előtt, s ennek később volt nagy jelentősége: Magyarország német megszállása után sokuknak ez lett az egyetlen menedék, s túlélési lehetőség. Serédi bíboros utasítására a zsidó értelmiség jeles tagjait Esztergomban helyezték el, olyan házakban, amelyek közel álltak az érseki palotához, és amelynek két kijárata volt, hogy veszély esetén könnyebben menekülhessenek.

A magyar földre menekült lengyel zsidók létszámával kapcsolatban eltérő nézetek tapasztalhatók. Pontos adatokkal nem rendelkezünk, mivel 1939 őszén igen sokan azonnal elhagyták Magyarországot, és vagy az evakuáció szervezésében, vagy egyénileg vágtak neki a Franciaország felé vezető utaknak. Sokan már eleve a Közel-Keletre menekültek, az angol fennhatóság alatt állt Palesztinába kerestek biztonságot. A magyar hatóságok a zsidókról szóló névjegyzékeket titokban tartották, de bizonyos számítások szerint a magyar földön

megfordult lengyel zsidók száma 5 ezer körül lehetett. Egyes lengyel munkák 30 ezerről tesznek említést, ami a lengyelek feltételezett teljes létszámához képest valószínűtlen.

1941 után

A lengyel zsidók magyar föld felé menekülése azonban nem záródott le 1939 szeptemberében. A zsidó gettók felállítására, a zsidóság kényszermunkára és koncentrációs táborokba történő hurcolása miatt a lengyel zsidóság – ha nem is tömegei – egy része a Kárpátokon át Magyarország felé próbált menekülni. Ez a menekülés 1940 tavaszától felgyorsult Kelet- Galícia, a szovjetek által megszállt területek felől is, elsősorban Lwów, Stanislawów, Kolomyja környékéről. Et-szovjet háború kirobbanása után a volt lengyel területeken is tragikussá vált a zsidók helyzete, így a menekülés üteme ismét felgyorsult. Ekkor viszont sokuknak segítséget nyújtott a megszállási feladatokat ellátó magyar katonaság, akik vörös keresztet sebesültszállító vonatokon és katonai szerelvényeken szöktették át a lengyel zsidókat Magyarországra. Baló Zoltán ezredes, a Honvédelmi Minisztérium 21. alosztályának, a hadifoglyokkal és lengyelekkel foglalkozó részlegének vezetője, visszaemlékezésében külön szólt ezekről az akciókról, külön kiemelve Körmeny századost, aki rendszeresen járt át a galíciai területekre lengyel zsidókért. Egy alkalommal fennakadt csoportjával az ellenőrzési állomáson, mivel 20 személynél többet hozott át a határon. Ez csak egy epizód, de ennél többet gyűjtött össze az 1960-as években Lengyelországban Csorba Tibor és felesége, Helena Csorba az egykori magyarországi lengyel zsidó menekültek között. Ők gyakran megrázó történeteket mondtak el a magyar honvédekről, tisztokról és vörös keresztesekről, akik valóban az életük kockáztatásával segítették őket át Magyarországra.

Bizonyos változást hozott a magyar törvények sorába beiktatott 1941. évi XV. tc., az ún. fajvédelmi törvény, amely megtiltotta a keresztények és zsidó vallásúak házasságát. Ez újabb indokot adott a német követségnek, hogy a magyar kormányt rábírja, hogy a lengyel zsidókkal szemben tanúsított „elnéző” magatartásán változtasson. Valóban német követelésre állították fel Fajszon, Vámosmikolán és Kadarkúton azokat a lengyel táborokat, ahol a lengyel polgári és kastosai zsidó személyeket elhelyezték olyanokat, akik nyilván megvallották vallásukat. A németek határozottan bírálták a magyar kormány zsidókkal kapcsolatos azon felfogását, hogy a magyaroknál a „zsidó kérdés” vallási és nem faji ügy, így ez a magatartás menekülési lehetőséget ad a zsidóknak vallásváltással az elmenekülésre. Ezen intézkedések még mindig nem elégítették ki a német követeléseket, sőt ezek 1943-ban csak

fokozódtak. Ebben az időben Hitler határozottan követelte Horthy Miklós kormányzótól Kállay Miklós miniszterelnök leváltását, mivel nem kötelezte a magyarországi zsidókat a sárga csillag viselésére, nem távolította el őket a kulturális és gazdasági életből, és nem állította fel a gettókat. Ekkor hangzott el ismételten azok a vádak, hogy Magyarországon a lengyelek kivételezett körülmények között élnek, köztük számos lengyel zsidó, akiknek kiadatását a németek 1939 szeptemberétől eredménytelenül követelik. A német tiltakozások között mindig szerepelt az is, hogy magyar földön lengyel zsidó iskolák működnek óvodákat és kollégiumokat tartanak fenn.

A zsidó származású lengyel gyermekcsoportok részére valóban szerveztek Pest környékén kisebb-nagyobb nevelőintézményeket 1939 őszén – 1940 tavaszán. A legjelentősebb ezek közül Stanislaw Vincenz vezette rákosfalvai intézet volt, ahol hamis keresztény papírokkal 35 lengyel zsidó gyereknek tartottak fenn internátust és iskolát. Itt 7 és 13 éves korig foglalkoztak velük. Ugyancsak ilyen intézet volt a Wiktor Trumpus vezette csillaghegyi iskola is, ahol állandóan 20-30 gyermekkel foglalkoztak. Egy ideig Szentendrén, Csobánkán és Leányfalun – az utóbbi helyen Pusztá Sándor plébános, jeles papköltő védelme alatt – tartottak fenn óvodát zsidó gyerekek számára, de ezeket 1943 közepére fel kellett számolni. Ebből a szempontból is jelentős a balatonboglári Ifjúsági Tábor: iskoláiban – elemi iskola, gimnázium és lyceum – összesen 123 zsidó vallású lengyel gyerek és fiatal kaphatott tanulási lehetőséget.

A váci Menekült Lengyel Árvák Otthona

A sorozatos német tiltakozások miatt új formát kellett keresni a magyar földön tartózkodó lengyel zsidó gyerekek oktatásának, főleg, mivel jelentős számban voltak olyanok, akik egyedülállóak voltak vagy szüleik koncentráció táborokba tartó vonatokból dobták ki őket, és a magyar vöröskeresztesek mentették át magyar földre. Az árva és más okból egyedülálló zsidó gyerekek számára Vácott szervezték meg 1943 nyarán a Lengyel Menekült Árvák Otthonát, ahol 4-16 éves gyerekeket helyeztek el. Az intézetet a Belügyminisztérium IX. osztálya szervezte meg, fenntartási költségeihez hozzájárult a Lengyel Polgári Bizottságon keresztül a lengyel emigrációs kormány, az intézet felett a felügyeletet a Lengyel Lelkészi Hivatal gyakorolta. Az árvaház helyének megválasztása céltudatos volt, mivel Vácott 5 családos lengyel katonai tábor működött, így a német elhárító szolgálat számára sem lehetett feltűnő az intézet. Az internátussal együtt megszervezett árvaházban is működött iskola és óvoda, amelynek élén Franciszek Swieder állt. Közvetlen munkatársai Maria Tomanek-

Waskowska, Anna Bratkowska és dr. Jan Bratkowski voltak, valamint Boharczyk piarista paptanár, aki magyar nyelvet oktatta és az intézet igazi jellegének leplezése miatt működött az árvaházban. Gyakran megfordult az intézetben Wilk-Witoslawski ferences szerzetes, a Lengyel Lelkészi Hivatal vezetője, és a katolikus papok jelenléte, a katolikus hitoktatás folytatása konspirációs okokból volt fontos tényező. Éppen ezért sikerült az árvaház létét és működését biztosítani, igazi feladatát sokáig leplezni.

Az intézeten belül magas színvonalú nevelő munka folyt. Maguk a gyerekek is tisztában voltak helyzetükkel, és segítségükkel a lengyel pedagógusok jó közösségi életet alakíthattak ki. Az intézet jelszava: „barátság, bizalom és szolidaritás” volt, s ezt a gyerekek megértették. Egyetlen olyan eset sem fordult elő, hogy felhívták volna magukra a lakosság figyelmét és a rendőri szervek érdeklődését. A jó szervezethez jellemző, hogy a magyar elhárítás és rendőrség a német követség információja alapján értesült a váci lengyel árvaház igazi céljáról, de közvetlen bizonyítékot akkor sem tudtak felhozni ellene.

Az árvaházban az iskolai oktatást Swieder, Tomasek-Waskowska és Anna Bratkowska irányította, míg a gyermekek iskolaorvosi ellenőrzését dr. Jan Koborba végezte. Koborba személye és munkája megnyugtatólag hatott a gyermekekre, sikerült meggyógyítani sok lelki zavarban szenvedő gyereket.

Az oktató-nevelő munka a gyermekek önkormányzatára, a társadalmi munkára és különféle szabadfoglalkozásra épült, az iskolai tanulás mellett. Az idősebbek tartották fenn a rendet és a fegyelmet, gondoskodtak a kisebbek tanulásának segítéséről, megszervezték a közösségi munkát. A Lengyel Polgári Bizottság ezerkötetese könyvtárral is felszerelte az intézetet.

Az intézet nyugodt belső életét Magyarország német megszállása szakította meg. A megszálló német hatóságok elrendelték a váci intézetben tartózkodó gyerekek és tanáraik összeírását, és nem titkolt szándékuk a koncentrációs táborba való szállításuk volt. Az időközben letartóztatott Antall József ellen felhozott egyik legsúlyosabb vád éppen ezen intézet létrehozása és működésének biztosítása volt, de ugyanezzel vádolták Wilk-Witoslawski atyát is. 1944. március végétől a váci árvaház állandó német és magyar katonai ellenőrzés miatt pánik tört ki a gyerekek között. Az idősebbek /14-16 évesek/ fegyveresen akartak ellenállni a kitelepítés végrehajtása esetén. Nehéz körülmények között azonban sikerült mégis elérni, hogy az árvaház lakóit nem hurcolták el a németek, a Nemzetközi Vöröskereszt és a Vatikán menlevelével 1945 elejéig helyükön maradhattak.

A lengyel menekültek gondozásában és a zsidó üldözöttek érdekvédelmében különösen fontos szerepet játszott a Római Szentszék budapesti követsége, személy szerint Angelo Rotta nuncius és Verolino titkár. A Vatikán 1939 őszétől pénz- és anyagi segítségével közvetlenül

becapcsolódott a lengyel menekültügybe, ami nemcsak a szeretetadományok szétesztésében nyilvánult meg, hanem a világháború évei alatt mintegy 18 millió pengővel támogatta a lengyel iskolákat, egészségügyi intézményeket, kulturális szervezeteket. Az anyagi támogatás mellett azonban a legfőbb segítséget a nuncius nyílt fellépése jelentette a lengyelek mellett, aminek ösztönzője éppen Antall Józseffel való szoros kapcsolat volt. A magyar kormányzat politikáját nyíltan támadták a németek, s éppen ezért Magyarországnak a Nyugat előtt is fel kellett tárnai a lengyelekkel való bánásmód minden formáját, lehetőségeit, körülményeit. Ez okból kezdeményezték a Nemzetközi Vöröskereszt, különböző keresztény és protestáns egyházak látogatásait, akik képet alkothattak a „másik Magyarország” tevékenységéről. Angelo Rotta így több alkalommal – országjárás során – felkereste a lengyel polgári és katonai táborokat, iskolákat és kulturális intézményeket, amelyekről mozi film is készült. Többek között megfordult Fajszon, Kadarkúton és Vámosmikolán, a lengyel zsidók táboraiban is. A váci árvaházban nem járt, biztonsági okokból ezt nem iktatták be ebbe a programba. Angelo Rotta 1943-ban tette azt a nyilatkozatot, amely bejárta a világ sajtóját: „...Egy eltiport nemzet földönfutóit és nyomorultjait jöttem meglátogatni, ehelyett teljesen szabadon élő, gondtalan, életvidám, egészséges telepeit látta.”

A nuncius nyílt lengyelbarátsága és az üldözöttek melletti nyílt fellépése 1944 márciusa után vált különösen fontossá. 1944 áprilisában a német követnél tiltakozott a lengyel emigráció vezetőinek letartoztatása ellen, hasonló tiltakozással élt Sztójay Döme miniszterelnöknél. Készségesen vállalta a lengyel intézményeinek iratainak elrejtését, számtalan esetben adott ki vatikáni menleveleket, a lengyel zsidók esetében nemcsak a különböző egyházi intézményekben – kolostorokban, püspöki palotákban, stb. – történő elbujtatásukat szorgalmazta, hanem a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét is biztosította nekik. Missziója annyiban lett eredményes, hogy a védelmet kereső lengyel zsidók többsége megmenekült. A váci gyerekek is megmenekültek, Kotorba főorvos vezetésével Israelben találtak otthont.

Irodalom:

Kapronczay Károly: Lengyel menekültek Magyarországon 1939-1945. Budapest, Mundus, 2009, 248 l.

Kapronczay Károly: Lengyel iskolák Magyarországon a második világháború alatt. Magyar Pedagógia, 1974. 1. sz.

Kapronczay Károly: The Health Affaire of Polish Refugees in Hungary during World War 1939-1945. Orvostört. Közlemények, 1976.

Kapronczay Károly: Dzialalnosc polskiego Czerwonego Krzyza na Wegrech w latach II Wojny swiatowej. Arch. Hist. Med /Warszawa/, 47. tom. 1984.

- Kapronczay Károly: Akkor nem volt Lengyelország.. Budapest, Magvető, 1992. 201 l.
- Kapronczay Károly: Lengyel katonák magyar földön. Budapest, Zrínyi K. 1994. 199 l.
- Kapronczay Károly: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon a második világháború Idején. Évkönyv 1985-1991. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1991.
- Helena i Tibor Csorba: Ziemia węgierska Azylem Polaków. Warszawa, Państwowe Wydaw. Naukowe, 1985.365 l.
- Antall József: Menekültek menedéke. Egy humanista a 20. századból. Id. Antal József Emlékiratai. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp. Mundus, 1997.
- Antall József: Schronienie uchodźców. /Wspomnienia i dokumenty/. /Zebral, opracował i przedmowa opatrzył Károly Kapronczay. Warszawa, Fronda, 2009.